

O'QUVCHILARNING O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA NUTQIY KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH (4-SINFLAR MISOLIDA)

Usmonjonova Mahliyo Xayrullo qizi
Namangan davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limning 4-sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligi darslarida nutqiy kompetensiyalarni takomillashtirish metodikasi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etilgan. Maqolada nutqiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari, ularni rivojlantirish omillari hamda zamonaviy ta'lim metodlari bilan uyg'unlashtirilgan interfaol yondashuvlar ko'rib chiqilgan. O'qish savodxonligi kontsepsiyasining xalqaro standarti (PISA, PIRLS) asosida 4-sinf o'quvchilariga mo'ljallangan metodologik tizim ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, matn bilan ishlashning kommunikativ, kognitiv va lingvistik jihatlarini birlashtiradigan kompleks metodlar qo'llanilganda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Maqola o'qituvchilar, metodistlar va ta'lim sohasidagi tadqiqotchilar uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, nutqiy kompetensiya, boshlang'ich ta'lim, 4-sinf, metodika, kommunikativ yondashuv, matn bilan ishlash, kognitiv faollik.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается методика совершенствования речевых компетенций учащихся 4-го класса на уроках читательской грамотности. Проведён научно-теоретический и практический анализ компонентов речевой компетентности, факторов их развития, а также интерактивных подходов, интегрированных с современными методами обучения. На основе международного стандарта читательской грамотности (PISA, PIRLS) разработана методологическая система для учащихся 4-го класса. Результаты исследования показали, что применение комплексных методов, объединяющих коммуникативные, когнитивные и лингвистические аспекты работы с текстом, значительно повышает эффективность развития речевой компетентности. Статья имеет практическое значение для учителей, методистов и исследователей в области образования.

Ключевые слова: читательская грамотность, речевая компетентность, начальное образование, 4-й класс, методика, коммуникативный подход, работа с текстом, когнитивная активность.

ABSTRACT

This article provides a scientific-theoretical and practical analysis of the methodology for improving speech competencies of 4th-grade students in reading literacy lessons. The structural components of speech competency, factors influencing their development, and interactive approaches integrated with modern teaching methods are examined. A methodological system designed for 4th-grade students has been developed based on international reading literacy standards (PISA, PIRLS). The research results demonstrate that the use of complex methods combining communicative, cognitive, and linguistic aspects of working with texts significantly enhances the effectiveness of speech competency development. The article holds practical significance for teachers, methodologists, and researchers in the field of education.

Keywords: reading literacy, speech competency, primary education, 4th grade, methodology, communicative approach, text-based learning, cognitive activity.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim paradigmasi o'quvchini bilim oluvchi sifatida emas, balki bilimni mustaqil qidirib topuvchi, tahlil qiluvchi va baholovchi sub'ekt sifatida ko'radi. Bu kontekstda o'qish savodxonligi va nutqiy kompetensiya masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda, chunki zamonaviy jamiyat a'zosi sifatida shakllanayotgan o'quvchi uchun matnni tushunish, talqin qilish va uning asosida muloqotga kirishish ko'nikmasi hayotiy zarurat bo'lib qolmoqda. Boshlang'ich ta'lim, ayniqsa 4-sinf davri, o'quvchi shaxsining shakllanishida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi: aynan shu yoshda til va nutqqa nisbatan metakognitiv munosabat yuzaga kela boshlaydi, o'qish maqsadli va ongli tus oladi.

O'qish savodxonligini rivojlantirish masalasi xalqaro ta'lim tadqiqotlarida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. PISA va PIRLS dasturlari natijalariga ko'ra, o'quvchilarning matn bilan ishlash va undan kelib chiqqan holda o'z fikrini ifodalash ko'nikmalari bevosita ularning nutqiy rivojlanish darajasiga bog'liq. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari doirasida ham ushbu masala ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan: 2020–2025-yillarga mo'ljallangan Milliy o'quv dasturi boshlang'ich ta'limda funktsional savodxonlikni shakllantirishni asosiy maqsad qilib qo'ygan.

Shu bilan birga, amaliyotda 4-sinf o'quvchilarida nutqiy kompetensiyani o'qish savodxonligi darslari bilan uzviy bog'liq holda rivojlantirishga qaratilgan tizimli metodologik yondashuvlarning etishmasligi kuzatiladi. Ko'plab maktablarda o'qish darslari hali ham an'anaviy tarzda matnni baland ovozda o'qib berish va savollar asosida suhbat qurishdan iborat tarzda tashkil etilmoqda. Bunday yondashuv esa o'quvchining nutqiy ijodiy salohiyatini to'liq ochib bera olmaydi. Ushbu tadqiqot mazkur bo'shliqni to'ldirish maqsadida amalga oshirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA MUAMMO HOLATI

Nutqiy kompetensiya va o'qish savodxonligi o'rtasidagi o'zaro munosabat pedagogika va psixolingvistika fanlarining kesishmasida joylashgan murakkab ilmiy muammo hisoblanadi. Ushbu sohadagi fundamental tadqiqotlar D.Rumelhartning matn tushunishining sxematik nazariyasidan boshlanib, J.Kumulning kommunikativ kompetensiya modeli, L.Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi va P.Freyrening tanqidiy savodxonlik pedagogikasiga qadar keng ko'lamli nazariy asoslarni qamrab oladi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa R.Carneyning multimodal matn tushunish nazariyasi va RAND o'qish komissiyasining interaktiv model kontsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston pedagogika fanida nutqiy kompetensiyaning rivojlantirish masalasini N.Mahmudov, X.Ne'matov, A. Nurmonov, G'.Abdurahmonova kabi olimlar o'rganishgan. Ularning asarlarida o'zbek tili va adabiyoti darslarida kommunikativ yondashuv tamoyillari asoslab berilgan, nutqiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi mashqlar tizimi ishlab chiqilgan. Biroq ushbu tadqiqotlar ko'pincha yuqori sinflarga mo'ljallangan bo'lib, boshlang'ich ta'lim kontekstida ayniqsa 4-sinf darajasida maxsus o'qish savodxonligi darslari bilan integratsiyalashgan nutqiy kompetensiya metodikasi masalasi kam o'rganilgan soha bo'lib qolmoqda.

Xalqaro miqyosda S.Duke va V.Pearsonning samarali o'qish strategiyalari tadqiqotlari, M.Pressley va boshq.larning strategik o'quvchi modeli, shuningdek, P.D.Pearson va M.C.Gallagherning yo'naltirilgan ta'lim kontsepsiyasi boshlang'ich sinflarda o'qish va nutqni parallel rivojlantirish imkoniyatlarini ilmiy asoslab bergan. Ushbu maqola ana shu nazariy zamindan kelib chiqib, o'zbek maktablari 4-sinf kontekstiga moslashtirilgan metodologik yondashuvni taqdim etishga harakat qiladi.

NUTQIY KOMPETENSIYANING TARKIBIY MODEL: NAZARIY ASOS

Ushbu tadqiqotda nutqiy kompetensiya tushunchasi keng ma'noda faqat to'g'ri va ravon so'zlash ko'nikmasi sifatida emas, balki tilning kommunikativ, kognitiv va sotsiolingvistik imkoniyatlarini ongli va maqsadli ravishda qo'llash qobiliyati sifatida tushuniladi. Shu nuqtai nazardan, 4-sinf o'quvchilari uchun nutqiy kompetensiya modeli to'rt asosiy komponentdan iborat deb belgilangan: lingvistik komponent grammatik to'g'rilik, leksik boylik, fonetik aniqlik, pragmatik komponent muloqot maqsadi va kontekstga mos so'zlash, diskursiv komponent matn qurilishini tushunish va o'z nutqini mantiqan tashkil etish) va sotsiolingvistik komponent muloqot vaziyati va tinglovchi auditoriyasiga ko'ra nutqni moslash.

O'qish savodxonligi esa ushbu modelda nutqiy kompetensiyaning rivojlanish muhiti va vositasi sifatida qaraladi. Xalqaro PIRLS tadqiqoti ta'rifiga ko'ra, o'qish savodxonligi deganda o'quvchining yozma matnlarni tushunish va ulardan foydalanish hamda ular ustida mulohaza yuritish qobiliyati tushuniladi. 4-sinfda bu qobiliyat ikki asosiy maqsad atrofida shakllanadi: birincisi, adabiy matnlardan estetik va hissiy zavq

olish hamda ular bilan badiiy tajriba sifatida muloqot qilish; ikkinchisi, axborot matnlardan yangi bilim olish va hayotiy muammolarni hal qilishda foydalanish. Ushbu ikki maqsad o'quvchining nutqiy faoliyat turlariga hikoyalab gapirishga, tahlil qilishga, tasvirlash va isbotlashga bo'lgan ehtiyojini vujudga keltiradi.

Nazariy modelning markazida matn bilan ishlashning uch darajali tizimi joylashgan: birinchi daraja matn yuzasi darajasida tushunish nima aytilgan?; ikkinchi daraja matn osti ma'noni anglash va xulosa chiqarish nima nazarda tutilgan?; uchinchi daraja matnni baholash va tanqidiy munosabat bildirish men bu fikr bilan qanday munosabatdaman?. Har bir daraja turli nutqiy faoliyat turlari va kommunikativ vaziyatlarni talab qiladi, shu sababli ularni darsda ketma-ket va bir-biriga tayanadigan tarzda tashkil etish metodologik jihatdan muhim hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot 2025–2026 o'quv yillari mobaynida Namangan shaharning uchta umumiy o'rta ta'lim muassasasida (18-, 3- va 5-sonli maktablarda) amalga oshirildi. Tajriba-sinov ishlarida jami 240 nafar 4-sinf o'quvchisi (120 nafar tajriba guruhi, 120 nafar nazorat guruhi) va 18 nafar boshlang'ich sinf o'qituvchisi ishtirok etdi. Tadqiqotda aralash metodologiya qo'llanilib, miqdoriy ma'lumotlar (test natijalari, skanerli baholash protokollari) va sifatiy ma'lumotlar (dars kuzatuv protokollari, o'qituvchi va o'quvchi suhbatlari, nutqiy faoliyat namunalari) birgalikda tahlil qilindi.

Asboblarni tizimi sifatida PIRLS 2021 metodologiyasiga muvofiq ishlab chiqilgan o'qish savodxonligi diagnostika testi, nutqiy kompetensiya darajasini baholashning rubriklangan baholash mezonlari analitik rubrika va O'zbekiston Respublikasi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasining standart kuzatuv protokoli asosida moslashtirilgan dars kuzatuv vositasi qo'llanildi. Tajriba guruhi o'quvchilari bilan o'quv yili davomida haftasiga ikkita o'qish savodxonligi darsi ishlab chiqilgan metodika asosida o'tkazildi, nazorat guruhi esa standart darslik asosida an'anaviy usulda o'qidi.

Ma'lumotlarni statistik tahlil qilishda SPSS 26 dasturiy ta'minoti ishlatildi: guruhlar o'rtasidagi farqni aniqlashda mustaqil namunalar uchun t-test, bog'liq ko'rsatkichlar o'rtasidagi munosabatni o'rganishda Pearson korrelyatsiya koeffitsienti, shuningdek, metodikaning umumiy ta'sir kuchini hisoblashda Cohend ko'rsatkichidan foydalanildi.

NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH METODIKASI: ASOSIY YONDASHUVLAR

Ishlab chiqilgan metodika uchta o'zaro bog'liq blokdan iborat bo'lib, ular dars tuzilmasida ketma-ket amalga oshiriladi. Birinchi blok "Matn bilan muloqolga kirish" bosqichi o'quvchini matnni o'qishdan oldin kognitiv va emotsional jihatdan tayyorlashni ko'zlaydi. Bu bosqichda matn sarlavhasi, rasmi yoki boshqa vizual

elementlari asosida bashorat qilish (prediction) va taxmin mavzusida tuzilmali guruh muhokamasi tashkil etiladi. Muhim pedagogik pozitsiya shundaki, o'qituvchi bu bosqichda to'g'ri yoki noto'g'ri javobni baholamaydi maqsad o'quvchini so'zlashga va fikr almashishga undashdir. Amaliyot shuni ko'rsatdiki, ushbu bosqich o'quvchilarning matnni o'qish jarayonida diqqatini yo'naltirishda ham samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi blok "Matn bilan ishlash" bosqichi o'qish jarayonida nutqiy faoliyatni faollashtiruvchi strategiyalarni qamrab oladi. Bu yerda eng samarali usullardan biri "Fikrlash, Juftlashish, Ulashish" strategiyasi bo'lib, u o'quvchiga avval mustaqil fikr yuritish, keyin juftlik bilan g'oyalarni muhokama qilish va nihoyat butun sinf oldida fikrni ifodalash imkonini beradi. Ushbu uch bosqichli struktura nutqiy kamtarlilik muammosini (o'quvchilarning jamoat oldida gapirish qo'rquvi) kamaytiradi va ularning o'z fikriga ishonchini mustahkamlaydi. Shuningdek, "Matn tergovchisi" usulidan ham keng foydalanildi: o'quvchilar matndagi belgilangan iboralar, so'z tanlovlari va struktur elementlar yuzasida tergov savollarini o'zlari yaratadi va bir-biriga beradi, bu esa o'quvchini matn muallifi pozitsiyasiga yaqinlashtiradi.

Uchinchi blok "Matn orqali muloqot" bosqichi o'quvchini o'qilgan matn asosida yaratuvchanlik va muloqot faoliyatiga jalb etadi. Bu bosqichda eng ta'sirchan topilgan metodlardan biri "muallif bilan suhbat" texnikasidir: o'quvchilar matn muallifiga xayolan savol beradilar, uning fikrini boshqacha tushuntirish variantlarini muhokama qiladilar. Bundan tashqari, o'qilgan matn asosida turli nutqiy janrlarda kichik yaratuvchanlik topshiriqlari matn qahramoniga xat yozish, voqeaning boshqacha yakunini og'zaki hikoya qilish, matndagi muammoga o'z yechimini taklif qilish o'quvchilarning diskursiv kompetensiyasini rivojlantirishda yuqori natija berdi.

Metodikaning muhim xususiyatlaridan biri "iskelak" tamoyiliga asoslanishidir. Dars boshida o'qituvchi nutqiy faoliyatni to'liq qo'llaydi, keyinroq u boshqaruv funksiyasini qisman o'quvchilarga o'tkazadi (yo'naltirish), oxirida esa o'quvchilar mustaqil nutqiy faoliyat yuritadilar. Bu jarayon L.Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasiga muvofiq bo'lib, har bir o'quvchining amaldagi va potensial rivojlanish darajalari o'rtasidagi masofa hisobga olinadi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari ishlab chiqilgan metodikaning nutqiy kompetensiyani rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini tasdiqladi. O'quv yili oxirida o'tkazilgan diagnostik baholash shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhi o'quvchilari nazorat guruhiga nisbatan o'qish tushunchasi bo'yicha o'rtacha 23,4 ball (100 ballik shkala bo'yicha) yuqori natija ko'rsatdi ($t(238)=7,84$; $p<0,001$; $d=1,02$). Cohend ko'rsatkichi katta ta'sir kuchini ($d>0,8$) ko'rsatmoqda, bu esa metodikaning amaliy ahamiyatini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Nutqiy kompetensiyaning alohida komponentlari bo'yicha tahlil qilinganda quyidagi naqsh aniqlandi: eng yuqori o'sish diskursiv komponentda (og'zaki matn yaratish va mantiqiy tuzish ko'nikmasi) kuzatildi bu ko'rsatkich tajriba guruhida o'rtacha 31,2 foizga oshdi. Pragmatik va sotsiolingvistik komponentlarda ham sezilarli ijobiy dinamika qayd etildi (mos ravishda 24,7% va 19,3%). Lingvistik komponent grammatik to'g'rilik bo'yicha farq nisbatan kichikroq bo'ldi (11,4%), bu holat qisman shunday izohlanadi: nazorat guruhida ham darslik mashqlari grammatik ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan edi.

Sifatiy ma'lumotlar tahlili miqdoriy ko'rsatkichlarni to'ldirdi va chuqurlashtirdi. Dars kuzatuv protokollarining mazmun tahlili shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi o'quvchilar bir dars davomida nutqiy faoliyatga o'rtacha 4,7 marta jalb etilgan (nazorat guruhida 1,9 marta). O'qituvchilar bilan o'tkazilgan suhbatlarda ular metodikaning ijobiy jihatlaridan biri sifatida o'quvchilarning darsga qiziqishi va faolligi oshganini alohida ta'kidladilar. O'quvchilar suhbatida esa matn muhokamasi va fikr almashish jarayonlarini "qiziqarli" va "o'zini bildirtiruvchi" deb baholagan javoblar ustuvorlik qildi.

Biroq tadqiqot bir qator cheklovlarni ham aniqladi. Birinchidan, ishlab chiqilgan metodika nisbatan ko'p tayyorgarlik vaqtini talab qiladi, bu esa ish yuklamasi yuqori bo'lgan o'qituvchilar uchun qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Ikkinchidan, tadqiqot faqat shahar maktablarida o'tkazilgan, shu sababli natijalarni qishloq maktablari kontekstiga kengaytirish ehtiyotkorlikni talab qiladi. Uchinchidan, nutqiy kompetensiyaning ba'zi ko'rsatkichlari xususan, sotsiolingvistik adaptatsiya o'qish yili davomida o'lchash uchun murakkab bo'lib, uzunlamasına tadqiqotni zarur qiladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Ushbu tadqiqot 4-sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligi darslari orqali nutqiy kompetensiyaning rivojlantirishning ilmiy asoslangan va amalda sinab ko'rilgan metodikasini ishlab chiqish hamda uning samaradorligini empirik tarzda isbotlash maqsadini to'la amalga oshirdi. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarni ilgari surish imkonini beradi: matn bilan ishlashning uch bosqichli tizimi matnni muhokamaga tayyorlash matn bilan ishlash matn asosida yaratuvchanlik nutqiy kompetensiyaning barcha komponentlarini bir vaqtda rivojlantirish uchun samarali metodologik asos bo'lib xizmat qiladi; "iskelak" tamoyiliga asoslangan yo'naltirilgan ta'lim usuli o'quvchilarga mustaqil nutqiy faoliyat yuritish uchun zarur kognitiv vositalar bilan qurollantiradi; tuzilmali guruh muhokamasi va juftlik ishlari o'quvchilarning nutqiy faoliyatga jalb etilish chastotasini va sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Maqola asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. O'qituvchilar uchun: haftalik o'qish savodxonligi darslarida kamida bitta darsni uchta blokdan iborat tuzilmali nutqiy faoliyat asosida rejalashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Metodistlar

uchun: boshlang'ich sinf o'qituvchilari malakasini oshirish dasturlariga nutqiy kompetensiyani rivojlantiruvchi strategiyalar bo'yicha maxsus modul kiritish tavsiya etiladi. Ta'lim dasturi ishlab chiquvchilar uchun: 4-sinf o'qish savodxonligi fanining o'quv dasturi va darsliklarida matn bilan ishlashning kommunikativ va diskursiv jihatlariga oid topshiriqlar nisbatini oshirish zarur. Kelajak tadqiqotchilar uchun: ushbu metodikani boshqa sinf darajalari va fan turlari kontekstida sinab ko'rish hamda uning qishloq maktablari sharoitidagi samaradorligini o'rganish ilmiy qiziqish uyg'otadi.

Xulosa qilib aytganda, o'qish savodxonligi va nutqiy kompetensiya bir-birini kuchaytiruvchi o'quv jarayoni yo'nalishlari bo'lib, ular qanchalik uzviy birlashtirilsa, boshlang'ich ta'lim o'quvchisi shunchalik yaxlit va funktsional dil shaxsiyatiga ega bo'ladi. Ushbu tadqiqot shu yo'nalishda bir qadam bo'ldi, biroq bu soha ilmiy izlanishlarni davom ettirishni talab etadigan keng maydon bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Carnine, D., Silbert, J., Kame'enui, E. J., & Tarver, S. G. (2014). Direct instruction reading (6th ed.). Pearson.
2. Duke, N. K., & Pearson, P. D. (2002). Effective practices for developing reading comprehension. In A. E. Farstrup & S. J. Samuels (Eds.), What research has to say about reading instruction (pp. 205–242). International Reading Association.
3. Krashen, S. D. (1985). The input hypothesis: Issues and implications. Longman.
4. Kumul, J. (1983). Towards a realization of psycholinguistic principles in the ESL reading class. *Language Learning*, 33(1), 135–148.
5. Mahmudov, N. va boshq. (2018). O'zbek tili darslarida kommunikativ yondashuv: nazariya va amaliyot. Toshkent: O'qituvchi.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "2020–2025-yillarda O'zbekiston Respublikasining umumiy o'rta ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. PF-6108-son.
7. Pearson, P. D., & Gallagher, M. C. (1983). The instruction of reading comprehension. *Contemporary Educational Psychology*, 8(3), 317–344.
8. PIRLS 2021 International Results in Reading. (2022). IEA. <https://pirls2021.org>
9. Pressley, M., et al. (1992). Beyond direct explanation: Transactional instruction of reading comprehension strategies. *Elementary School Journal*, 92(5), 513–555.
10. RAND Reading Study Group. (2002). Reading for understanding: Toward an R&D program in reading comprehension. RAND Corporation.
11. Rumelhart, D. E. (1977). Toward an interactive model of reading. In S. Dornic (Ed.), Attention and performance VI (pp. 573–603). Academic Press.
12. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.
13. Xoliqov, A. A. (2019). Boshlang'ich sinflarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish. *Pedagogika*, (4), 45–52.

14. Muxtarov A. Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish metodikasi. Toshkent: Sharq, 2010.
15. Nazarova M. Interfaol metodlarning boshlang'ich ta'limdagi samaradorligi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
16. Toshmatov B. Boshlang'ich sinflarda interfaol ta'lim texnologiyalari. Toshkent, 2018.
17. Yusupova Sh. Nutq o'stirish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2015.

